
Надежда Ракоција
(Завод за заштиту споменика културе Ниш)
Миша Ракоција
(Универзитетски професор у пензији)

АРХИТЕКТОНСКЕ ОСОБЕНОСТИ РАНОВИЗАНТИЈСКЕ БАЗИЛИКЕ И ИЗНАД ЊЕ САГРАЂЕНЕ СРПСКЕ СРЕЊОВЕКОВНЕ ЦРКВЕ У СЕЛУ КРШЕВИЦА

Апстракт: Изузетно значај, мало знан и недовољно истражен црквени комплекс у Кршевици чини рановизантијска базилика из VI века и изнад њеног олтарског простора саграђена од стране Срба у другој половини XIV века једнобродна црква. Оно што су архитектонске особености базилике у Кршевици по чему је јединствена су петостране апсиде неуобичајене за једновремене рановизантијске храмове, затим непостојање непосредне комуникације између централне апсиде (протезис) и пастофорија, као и неочекивано смештен синтронос у апсиди северног брода (проскомидија). Искрпна анализа довела нас је до закључка да је упитању црква-мртиријум.

Црква Св Тројице саграђена изнад олтарског простора базилике припада новосагледаној скупини скромних једнобродне цркве на простору јужне Србије са наглашеном керамопластичном декорацијом апсиде опредељене око средине и у другу половину XIV столећа груписане на простору јужне Србије.

Кључне речи: Базилика, црква-мртиријум, керамопластична декорација, синтронос.

Историјске околности и верске прилике

Село Кршевица налази се недалеко од Бујановца, непосредно уз пут који води од Врања за манастир Св. Оца Прохора Пчињског. Укотвљено у прелепој долини Јужне Мораве, улепшано је реком која пролази поред села и од тог тренутка преузима његово име све док се не улије у Мораву.¹

¹ Прича се да је због неслагања један мештанин отиша из села а остали га испратили речима „крши врат, крши враг“ (вуци се кад си такав) и село где се он настанио доби име Кршевица. – Ј. Хаџи Васиљевић, *Јужна стара Србија - историјска*,

Сл.1 Кршевица, рановизантијска базилика и средњовековна црква
Fig. 1 Krševica – Early Byzantine basilica and medieval church

Ако прихватимо да је Врање са околином припадало епископији у Улпијани коју је Јустинијан I (527-565) обновио после великог земљотреса из 518. године под именом *Iustiniana Secvnda* (Друга Јустинијана),² онда има разлога да претпоставимо да се то односи и на село Кршевица (старо име Крушевица). У првим вековима хришћанства село Кршевица подпада под Улпијану која је епископски центар митрополије у Скупима.

После победе над Самуилом и војне консолидације овог дела царства, у повељама Василија II из 1019. године таксативно се не наводи Врање (Врањеа),³ али се може прихватити да је после Василијеве територијалне реорганизације цркве, ова област припала Скопској епархији.⁴

Наступајућа времена обележена су честим ратовима између Срба и Ромеја, као резултат учесталих упада Срба на простор Византијске територије на којој су једнако живели Срби. Већ крајем века 1093/94. године, Вуканов напад је проузроковао повлачење византијске војске. Српски жупан Вукан је често вршио упаде у земљу Ромеја, пљачкао, повлачио се и увек обећавао да неће сличне ствари предузимати и да ће остату у својим границама. Цар је ово прихватио „оставивши тамо људе да обнове порушене градове“.⁵ Треба претпоставити да је обнова подразумевала

етнографска и политичка истраживања, књига друга, Београд 1913, 59.

² Љ. Максимовић, *Северни Илирик у VI веку*, ЗРВИ 19 (1980), 25; М. Петровић Пешикан, *Антчка Улпијана према досадашњим истраживањима*, *Старинар* 32 (1981), Београд 1982, 58; Ђакон Р. Поповић, *Црква у врањском крају у средњем веку (кратак историјски осврт)*, у: *Девет векова врања*, Врање 1993/94, 18.

³ И. Снегаров, *История на Охридската архиепископия*, том I, София 1995; Г. Томовић, *Врање и околина у средњем веку*, у: *Девет векова Врања*, Врање 1993/4, 45-58.

⁴ С. Новаковић, *Охридска архиепископија у почетку XI века*, Глас СКА LXXVI, Београд 1908, 48.

⁵ Ана Комнина, у: *Византијски извори за историју народа Југославије*, том III, обрадио В. Крекић, Београд 1966, 387.

обнову и изгрању цркава и манастира. Пошто Вукан није поштовао своје обећање, цар је послао свог братанца Јована Комнина на Вукана. И њему је Вукан обећао мир са Ромејима, и опет слагао. Један монах, очито Грк, јавио је царевом братанцу Јовану да ће га Вукан напасти и поред датог обећања да неће прелазити своје границе. Патријотско ангажовање монаха указује на развијен црквени живот и мрежу цркава и манастира које су у то време саградили византинци са грчким монашtvом и свештенством које није са симпатијама гледало на српске походе и честе упаде на ромејску земљу. Вукан је био познат као неко ко не испуњава обећања, нападне младог и неискусног Јована, победи га и настави да пљачка градове, опустоши околину Скопља и стигавши до Врања. Ипак, много слабији ускоро моли за примирје цара Алексија I Комнина који, и сам недовољно јак, опрашта му и склапа примирје са изговором „јер то ипак бејаху хришћани“.⁶ Од Ане Комнин ћерке Алексија I Комнина, сазнајемо да ову област пустоши рашки велики жупан Вукан.

Видимо да је у ово време овај простор византијске држава био изузетно важан за Ромеје. Овде су често боравили цареви са војском, па и у лов долазили. Некако у то време, недалеко од Кршевичке цркве, у лов је дошао Роман IV Диоген (1067-1071) и срео подвизника Прохора Пчињског. Преподобни је Диогену претказао да ће ускоро бити цар, а из цареве захвалности саградише се манастири Св. Ђорђа у Старом Нагоричину⁷ и манастир Св. Оца Прохора Пчињског.⁸ Ову област ће тек после скоро сто година од Византинаца освојити Стефан Немања и остаће трајно у држави Немањића.⁹

У време краља Милутина (1282—1321) и ширења српске државе, духовна власт на овим просторим поделиће се на Призренску и Липљанску епископију, како је записано у повељи краља Милутина насликаној на зиду манастира Грачанице 1321. године. Сада, у доба краља Милутина у овој области поправљају се, дограђују и живопишу старе византијске цркве из XI века: црква Св. Ђорђа у Старом Нагоричину и манастирска црква Св. Прохора Пчињског.

И у другој половини XIV века, на овим просторима није замрло црквено градитељста. У складу са околностима надолazeће турске опасности, ово је време када се граде и осликавају мање једнобродне цркве. Од раскошних фасадних платана, сада се декорише само источни зид, посебно лук апсиде, сачувавши традицију заносних керамопластичних украса оближњих старијих славних светиња. Живопис је и даље високог квалитета. О теме сведоче архитектонски облици и сликарство цркве

⁶ Ана Комнина, у: Византијски извори за историју народа Југославије, том III, обрадио В. Крекић, Београд 1966, 386-388.

⁷ Б. Тодић, *Старо Нагоричино*, Београд 1993, са литературом.

⁸ М. Ракоција, *Манастир Светог оца Прохора Пчињског*, Врање 1997, 45-49, са литературом.

⁹ *Старе српске биографије*, превод М. Башић, Београд 1930, 44: Г. Томовић, *нав. дело*, 47, са литературом.

Св. Богородице на Вржијем Камену из друге половине XIV столећа.¹⁰ У таквом окружењу и у том времену саграђена је на рановизантијској базилици средњовековна црква Св. Тројице у Кршевици.

Крајем XIV века простор северозападно од Врања преузима господин Константин Дејановић. После његове погибије на Ровинама 1395. године почињу турска пустошења ове области. После њега, почетком XV столећа, као самосталан владар врањске области појављује се кесар Угљеша, ускоро и сам турски вазал што је значило и губитак поседа и вазалске деспотовине 1455. године.¹¹

Наизглед, без историјске потврде, још је живо предање код мештана да је Мара, кћи депота Ђурђа Бранковића,¹² после смрти мужа султана Мурата II (1451) и повратка у смедеревски двор, подигла цркву у селу Кршевица код потоње железничке станице Ристовац, бележе истраживачи.¹³ Као да се ово предање које је сачувало сећање на градитељску активност Маре Бранковић, и поред тога што нема података да је боравила на овим просторима, може историјски и потврдити. Наиме, двојица монаха из угледне властелинске породице Багаш из Врања, били су Марини опуномоћници у судским процесима.¹⁴ Ако је Мара саградила или обновила цркву у Кршевици како дознајемо из предања, онда се то могло догодити под утицајем ове двојице монаха из Врања.¹⁵ Село Кршевица спомиње се и у Пчињском поменику из друге половине XV

¹⁰ М. Ракоција, *Црква Св. Богородице на Вражијем Камену*, Саопштења XIX, Београд 1987, 81-108.

¹¹ М. Јанковић, *Епископије и митрополије српске цркве у средњем веку*, Београд 1985, 30; М. Павловић, *Грачаничка повеља*, Гласник Скопског научног друштва III, Скопље 1928, 105.141; Г. Томовић, *нав. дело*, 45-57, са литературом; Ђакон Р. Поповић, *нав. дело*, 17-23.

¹² П. Гагулић, *Прилог историји врањске епархије*, Врање 1986, 13; В. Петковић, *Преглед Црквених Споменика Кроз Повесницу Српског Народа*, Београд 1950, 15. Видети најновију књигу: М.Ст. Поповић, *Мара Бранковић*, Нови Сад 2014, са литературом.

¹³ Ј. Х. Васиљевић, *Свети Прохор Пчињски и његов манастир*, Годишњица Николе Чупића XX (1900), 21; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 123. Несумљиво је да се односи на нашу цркву јер село Крушевици је данашња Кршевица, док је оближња железничка станица Рајистовца данашње село Ристовац са железничком станицом на истом месту коју спомиње Марковић. Село Кршевица са црквом (не каже да ли је црква у селу или ова на гробљу) и оближњу граничну железничку станицу Ристовац спомиње и Каниц – Ф. Каниц, *Србија земља и становништво II*, Београд 1985, 262.

¹⁴ Ђ.Сп. Радојичић, *Феудална породица Багаш из Врања (XIV и почетак XV века)*, Брањски гласник, 1, Врање 1965, 19-23; М.Ст. Поповић, *Мара Бранковић*, Нови Сад 2014, 200/1.

¹⁵ Издана властелнске породице Багаш из Врања иницирао је 1382-1385. године обнову манастира Св. Павла на Светој Гори- М.Ст. Поповић, *нав. дело*, 207. Као део породичне традиције може се посматрати и могућа иницијатива врањских монаха из породице Багаш, коју је, судећи по предњу, Мара могла и прихватити.

века али је поменик током времена допуњаван.¹⁶ Затим сазнајемо да је у селу Крушевица (старо име за Кршевицу) у цркви св. Ђорђа дијак Никола Кричк 1528. године написао књигу.¹⁷

После турске окупације село Кршевица припада Кази Врање и Пчињској нахији у Ћустендилском санџаку. Из турског пописа из 1570. године, видимо да село Кршевица (уписано као Кр(е)шево, село југозападно од Врања) плаћа данак у висини од 6000 акчи.¹⁸ У односу на данак који плаћају друга села наведена у попису, ово је изузетно висока глоба. И више од тога. Мештани села Кршевица били су у могућности да обрађују имање суседног села Љубичино, па и за то да плаћају данак.¹⁹ Све ово указује да је село Кршевица у другој половини XVI века велико и богато. Разлог што је село Кршевица још увек имућно треба тражити и у његовим дубоким историјским коренима од локалитета Кале из IV-III века пре наше ере,²⁰ где је откривено насеље урбанизовано на грчки начин као једно од најдаљих упоришта хеленизма на нашим просторима, преко рановизантијског насеља када је у VI веку саграђена монументална базилика - мартиријом, по свој прилици са епископском катедром, па све до касног средњег века када још увек није заборављена стара светиња изнад чијег апсидалног дела централног брода у другој половини XIV веку од Срба је саграђена невелика једнобродна црква посвећена Св. Тројици са источним зидом у керамопластичној декорацији.²¹ (сл.1)

Само две године после турског пописа, 1572. године, на простору Врања догодио се устанак под вођством Думена, незадовољан турском управом на овом простору. Турски извори откривају да је био у стању да окупи 5000 до 6000 хиљада „неверника“ (Срба). Са 200 „неверника“ пљачкао је куће турских штићеника, неке и убијао. Саградио је без дозволе једну цркву и као задужбину доделио јој места која је присвојио. Кадија је морао да тражи помоћ од султана.²² Незнамо коју цркву је саградио Думен.

На левој обали Кршевичке реке, на сеоском гробљу поред пута Врање - манастир Св. Прохор Пчињски, одолевају времену и небризи, добро видљиви остаци цркве. У намери да се сачувају зидови старе цркве

¹⁶ Ст. Новаковић, *Пишњски поменик*, Споменик Српске Краљевске Академије XXIX, Београд 1895, 3-20; Ј. Хаџи Васиљевић, *нав. дело*, 59.

¹⁷ Љуб. Стојановић, *Стари српски записи и натписи* I, бр. 462, Београд 1982, 147/8. Црква Св. Ђорђа у Кршевици саграђена је 1869. године на темељима старије цркве – В. Петковић, *нав. дело*, 157.

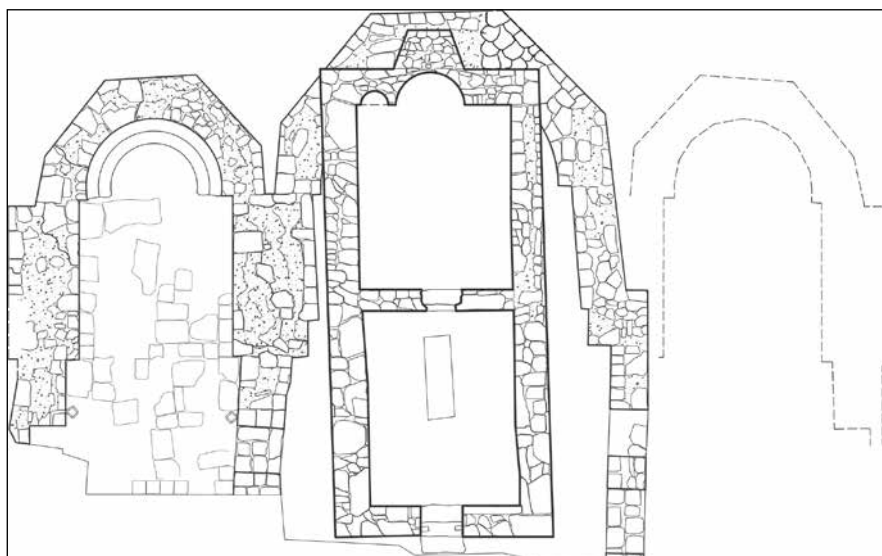
¹⁸ А. Стојановски, *Турски документи за историју на Македонскиот народ-описан пописан дефтер за Кустендилскиот санџак од 1570 година*, том V књига IV, Скопје 1985, 161, 390, 391, 546; А. Stojanovski, *Vranjski kadiluk u XVI veku*, Vranje, 1985, 152.

¹⁹ Имамо податак да је и у другој половини 19 века село Љубичино издаје део свог поља засебно по десетак мештанима Кршевице. - Ј. Хаџи Васиљевић, *нав. дело*, 101.

²⁰ Р. Popović, *Archaeological Finds from the Vaulted Building at Krševica*, *Starinar* n. s. LVII/2008, Beograd 2009, 95-106, са литературом.

²¹ У XIX веку село Кршевица је познато по изради најбољих ужади - Ј. Хаџи Васиљевић, *нав. дело*, 45.

²² С. Ризај, *Думенов устанак из 1572. године против турске управе на подручју Врања*, *Врањски гласник* I, Врање 1965, 25-31.

Сл.2. Рановизантијска базилика и средњовековна црква, обрада и дорада арх. Н. Ракоција

Fig. 2 Early Byzantine basilica and medieval church – drawing and refinement by arch. N. Rakocija

обављена су недовршена археолошка ископавања која су довела до значајног, недовољно изученог и заборављеног открића. Заштитним археолошким ископавањима делом је очишћен источни део рановизантијске базилике и констатовано да су изнад апсидалног простора њеног централног брода у средњем веку Срби саградили невелику једнобродну цркву данас посвећена Св. Тројици.²³ Особена архитектонска решења каква видимо на откривеној базилици обезбеђују јој видно место у историји византијске архитектуре и обавезују на исцрпну анализу. Ретке су базилике, каква је у Кршевици, која нуди неуобичајене и занимљиве појединости чија анализа ближе објашњава развој византијске црквене архитектуре у Србији и унутрашњости Балкана.

Изградња цркве изнад старих византијских светиња је у српском средњем веку постала традиција успостављена од Стефана Немање (1166–1196), настављена од краља Стефан Урош II Милутина (1282–1321) и прихваћена у потоњим временима. То посебно важи за ову област где је краљ Милутина, недалеко од Кршевице, изнад средњовизантијског храма саградио је цркву Св. Ђорђа у Старом Нагоричану и оближњу цркву у част

²³ Археолошка истраживања обавио је 2006 и 2007. године Завод за заштиту споменика културе Ниш и Народни музеј у Врању - Т. Чершков, А. Алексић, *Заштитна археолошка истраживања цркве на сеоском гробљу у Кршевици, СО Бујановац*, Археолошки преглед, нова серија 4 (2006), (Београд 2008), 129-131. Техничка документација Д. Палибрк, фотографије З. Радосављевић – Кики, Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш.

преподобног оца св. Прохора Пчињског. И градитеља средњовековне цркве изнад рановизантијске базилике у Кршевици водила је иста идеја, обнова старе светиње, имајући у виду две недалеке задужбине краља Милутина.

Рановизантијска базилика

Расположиви податаци о резултатима археолошких истраживања дефинишу источни део базилике са очишћеним двома апсидама са предапсидалним простором до почетка колонада стубова који су раздвајали централни од бочних бродова. Овом приликом сагледана је и средњовековна црква саграђена у олтарском простору централног брода базилике.²⁴ (сл.2)

Недовршена археолошка ископавања комплекса не дозвољавају да се јасније реконструише првобитан изглед грађевине. На истоку су очишћене две масивне олтарске апсиде изнутра полукружне а споља петостране.²⁵ У прегледу базилика илирске префектуре (4-6 век) нема ни једне базилике са споља петостраним апсидама.²⁶ Уосталом, за црквену архитектуру јустијановог доба карактеристичне су споља тростране апсиде.²⁷ Зато је очекивано што на простору царства нисмо нашли рановизантијску тробродну базилику са споља петостраним апсидама.²⁸ (сл.3)

Распоред и међусобни однос апсида, северна мања а јужна већа, указују да треба претпоставити још једну мању са јужне стране централне

²⁴ Т. Чершков, А. Алексић, *нав. дело*, 130; Т. Чершков, *Заштитна археолошка ископавања, Црква на сеоском гробљу Кршевица, СО Бујановац*, теренски дневник са фотографијама, август 2006-7, Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш.

²⁵ Вишеугаоне апсиде, углавном тростране, су карактеристичне за цариградску архитектуру V и VI века - R. Kratuhajmer, S. Ćurčić, *Ranohrišćanska u vizantijska arhitektura*, Beograd 2008, 108.

²⁶ Н. Спремо Петровић, *Пропорцијски односи у базиликама илирске префектуре*, Београд 1971.

²⁷ Ђ. Stričević, *La renovation du type basilical dans l'architecture ecclésiastique des pays centraux des Balkans au IXe – XIe siècles*, Actes du XIe Congrès International d'Études Byzantines, vol. 1, Beograd 1963, 174.

²⁸ Нашли смо их код средњовизантијских провинцијских цркава где петостране апсиде има тробродна патријаршијска базилика у Дрстру у Бугарској с краја IX века, као и базилика на локалитету „Стамбол Јол“ у Преславу – С. Дончева, *Патриаршеската базилика в Дрџтър-обемно-простраствена реконструкция*, Истраживања в част на Стефан Бояджиев, Софија 2011, 125-136, обр. 1,4. Треба подсетити на мале архитектонске разлике и велику временску удаљеност између рановизантијских (V-VI век) и средњовизантијских (X-XII век) тробродних базилика. Тробродне базилике са ових простора, својим облицима неретко доводе истраживаче у недоумицу приликом њиховог датовања. Разлог томе је што се у средњевизантијском раздобљу у Балканским провинцијама поново граде и обнављају тробродне базилике које се угледају на велике базилике из Јустинијановог доба (VI век), са намером да се обнови сећање на славног Јустинијана, његово време и монументалну царску архитектуру. Архаичан базиликални план на овим просторима у средњевизантијском раздобљу резултат је локалне рановизантијске традиције и гради се и после прекида од неколико векова. - Ђ. Stričević, *op. cit.*, 167.

Сл.3. Црквени комплекс, поглед са североистока
Fig. 3 Church complex – view from the northeast

Сл. 4. Јужни зид централног брода базилике са колонадом стубаца
Fig. 4 Southern wall of the central nave of the basilica with a colonnade of pillars

Сл. 5 Северни зид централног брода прислоњен уз апсидалну анту са првим стубом колонаде и интерколумнијом (пролаз у централни брод), види се рупа у поду северног брода за греду могуће преграде

Fig. 5 Northern wall of the central nave adjoining the apsidal anta with the first column of the colonnade and the intercolumniation (passage into the central nave); a hole in the floor of the northern aisle is visible, likely for a beam of a possible partition

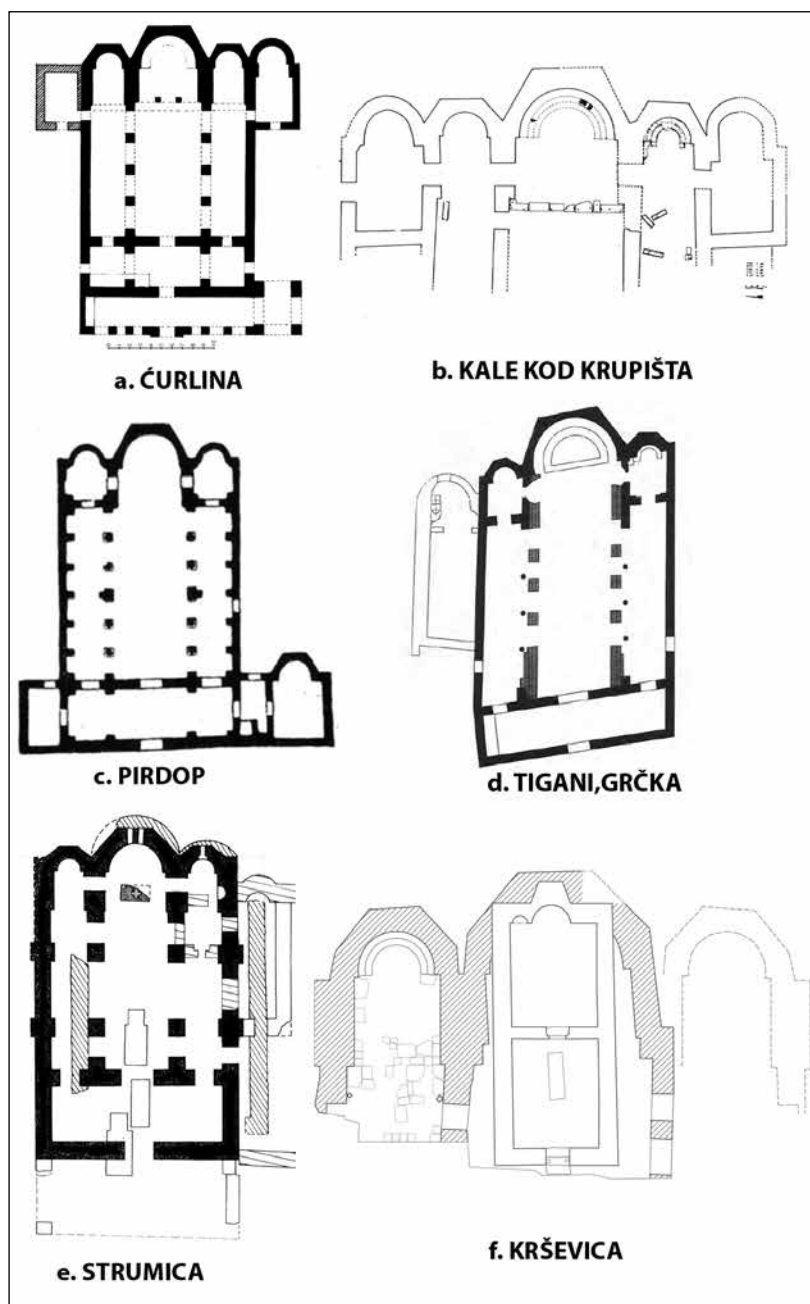
апсиде, што би значило да је упитању репрезентативна тробродна базилика са троапсидним олтарским простором.²⁹ Ипак, јужни брод базилике није откопан. Као материјални доказ да је јужни брод остао испод земље јесу очишћена два зидана стуба колонаде која је одвајала централни од јужног брода, идентични са оним који одвајају северни од јужног брода са једнаким интерколумнијама. У складу са једновременим гредитељством ове области, можемо закључити да базилику чини уобичајен највећи средњи брод са апсидом, и бочни бродови који се завршавају нешто мањим апсидама и служили су као откривени протезис и са друге стране археолошки непотврђен ђаконикон. Бродове одвајају стубови четвртастог пресека зидани опекама са једнаким интерколумнијама поплочане опекама. (сл.4)

Треба приметити да је могући троапсидни олтарски део приметно дубок у чијој структури видимо продужене зидове крајева лука апсиде између средњег и бочних бродова. Посебно је занимљив развијен предапсидни простор базилике са особеним дубоким апсидама, између којих не постоји комуникација. Зидови који одвајају презвитеријум од пастофорија су видно задебљани и без отвора за врата. Стога, треба нагласити да не постоји директна комуникација бочних бродова са презвитеријумом, већ је приступ средњем броду испред презвитеријума између првог стуба у колоници средњег брода. (сл.5)

Идентично решен троапсидни олтарски простор, једнако без отвора за комуникацију у олтарском простору између пастофорија и презвитеријума, нашли смо само код базилике у Ђурлини недалеко од Ниша.³⁰ Најближе аналогије са масивним дубоким апсидама, али са отворима за комуникацију

²⁹ Ширина централног брода износи 6,5 m, унутрашња ширина северног брода 3,8 m, ширина базилике 18,5m а просечна дебљина зидова око 1 m. – Т. Чершков, А. Алексић, *нав дело*, 130.

³⁰ М. Ракоција, *Палеовизантијска базилика у Ђурлини и генеза куполних цркава*, Ниш и Византија XVI, Ниш 2018, 121-124.

Сл. 6 Упоредни примери масивних дубоких апсида без и са отворима између пастофорија

Fig. 6 Comparative examples of massive deep apses with and without openings between the pastophoria

Сл. 7. Поглед на црквени комплекс са севера
Fig. 7 View of the church complex from the north

између пастофорија и презвитеријума, налазимо код катедралне цркве у Јустинијани Прими која има као и наша базилика дубок олтарски део, на начин какав видимо на базилици Текла у Меријамлику на киликијској обали из касног IV века.³¹ Једнако је решен троапсидни олтарски простор код базилике у Крупишту (Северна Македонија), код цркве-мартриум посвећене XV тивериополских мученика у Струмици,³² затим у тробродној базилици у Пирдопу у Бугарској.³³ Велика је сличност са тробродном базиликом у Тигани (Пелопонез) из краја VI или почетак VII века.³⁴ Код наведених базилика, које су нешто ближе главним уметничким центрима царства, једнако масивни бочни зидови олтарског простора, нису били препрека да се отворе уобичајена врата између пастофорија и у складу са литургијским потребама успостави комуникација у олтарском простору. (сл.6)

На масивне зидове дубоког олтарског простора надовезују се доста ужи бочни зидови бродова где се тек у предапсидалном простору

³¹ R. Kratuhajmer, S. Ćurčić, *nav. delo*, 274.

³² Б. Алексова, *Loca sanctorum Macedoniae-култ на мартирите во Македонија од IV до IX век*, Скопје 1995, 147/8; 162-164, сл. 54, 64.

³³ R. F. Hoddinott, *Earl y byzantine churches in Macedonia and southern Serbia - A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*, London 1963, 207; Н. Чанева Дечевска, *Ранохристјанската архитектура в Блџгария IV-VI век*, Софија 1999, 72, фиг. 40.

³⁴ S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans. From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven and London, 2010, 261/2, fig.277.

Сл. 7а
Синтронос у
апсиди северног
брода, детаљ

Fig. 7a
Synthronon in the
apse of the north
aisle, detail

Сл. 8 Северни
брод са
синтроносом

Fig. 8 The north
aisle with the
synthronon

отвара могућност за комуникацију проскомидије и ђаконикона са презвитеријумом. У Кршевици и Ђурлини не постоје улазни бочни отвори из пастофорија у презвитеријум, чиме ова неубичајеност још једном потврђује велику сличност између ове две рановизантијске базилике.

Мало је познатих примера где троапсидни олтарске део комуницира са бочним пастофоријама из предапсидалног простора а не из олтарског простора. Рановизантијска архитектура је у суштини била одраз савременог литургијског ритуала. У раној византијској ери, литургија се још обликује и није добила коначан, општеприхваћени облик, њен ритуал је и даље тежио да сачува локална верска схватања. Рановизантијски литургијско-архитектонски облик био је у стању сталне еволуције. Тако треба посматрати што у провинцији далеко од престонице, на базилици у Кршевици и Ђурлини, не постоје обавезна непосредна комуникација између ђаконикона и проскомидије са презвитеријумом, већ је она омогућена

испред олтарске преграде. Можда као још живо сећање провинцијских градитеља на ранохришћанско време када су протезис и ђаконикон били на западној страни. (сл.7)

У унутрашњости средње и највеће апсиде приликом изградње једнобродне цркве, прекопан је цео презвитериум тако да су нестали трагови могућег синтроноса и сигурне олтарске преграде. Уз лук зида северне мање апсиде, сачувана је моћна конструкција тростепеног синтроноса начињен од правилно клесаних правоугаоних каменних блокова зелене боје повезани хидростатним малтером. (сл.7а) Репрезентативни монументални синтронос је уобичајеног решења за једновремене цркве, неубачајено је што се налази и у апсиди северног брода (проскомидија), ако прихватимо да је био и у централној апсиди што је за очекивати.³⁵ (сл.8)

Плоче од зеленог пешчара прекривају и под испред синтроноса,³⁶ а тамо где су поваћене видљиви су тргови њиховог облика и простирања. Испред синтроноса затечен је већи блок зидан од опека, дужине око 2,5м, који се приликом пада одвојио на два дела. Чине га радијално сложене опеке повезане хидростатним малтером са фугама исте дебљина као и опеке.³⁷ Опеке формирају благи лук што указује да је овај масивни блок од опека припадао обрушеном своду или полукалоти апсиде. (сл.9)

Проскомидија, треба претпоставити и архелошки неконстатован ђаконикон са јужне стране, је издвојена у одвојену просторију која се завршава апсидом на истоку северног бродова. Дужину грађевине која је у складу са временом морала имати и уобичајени нартекс, могла би се дефинисати на основу израчунатог модула, што би било од значаја ако би се једног дана наставило истраживање овог изузетно значајног комплекса. (сл.9а)

То што су у источном делу базилике очишћене две апсиде као део већ успостављеног троделног олтарског простора, недвосмислено упућије на време изградње храма и удаљава га од ранохришћанских базилика.³⁸ Троделни олтарски простор својствен је рановизантијским црквама у чију скупину, у овом степену истражености, треба сврстати и базилику у Кршевици.

³⁵ Двојна базилика у Царичином граду је другачији тип црквене грађевине која није довољно разјашњена. Спомињемо је због синтроноса који се налази у обе апсиде, што није скренуло пажњу истраживача а као двојна црква није предмет нашег интересовања. - Ђ. Мано-Зиси, *Ископавања на Царичином граду*, Старица 1966, Београд 1967, 165; В. Кондић, В. Поповић, *Царичин град утврђено насеље у византијском илирику*, Галерија САНУ 33, Београд 1977, 104-109; Ћ. Vasić, А. Момчиловић-Петронијовић, *Dvoјna crkva na Caričinom gradu*, GAF, nauka + praksa 13. Niš 2010, 153-156.

³⁶ Т. Чершков, *Теренски дневник*, 23.8. 2006, Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш.

³⁷ Димензије опека варирају али је најчешћа 34x26x4см – Т. Чершков, *Теренски дневник*, 14.11. 2007, стр. 4. Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш.

³⁸ V. Korać, Doljani–Zlatica, *Podgorica Ostaci ranohrišćanskih građevina*, Zograf 33, (2009),1. Примера има много какав је базилика мученика у Нишу - М. Ракоција, *О базилици са мартријумом (Базилика мученика) у Нишу*, Ниш и Византија XI, Ниш 2013, 31-68.

Сл. 9 Северни брод са обрушеним сводом

Fig. 9 The north aisle with a collapsed vault

Тешко је комплетирати целовиту слику о базилици од које је откривен део олтарског простора. Централни брод од бочних бродова раздваја масивни стилобат (ширине 1м) зидан од ломњеног камена повезан хидростатним малтером (*opus incertum*). Најмање два реда опека прекрива камени стилобат између стубова, ради лакше комуникације између бродова ако није било парапетних плоча. На стилобат се ослањају колоне које одвајају бродове које чине правоугаони стубци зидани од опека (1x0,70м).³⁹ Очишћен је први стуб из северне и јужне колоне средњег брода на основу кога је немогуће израчунати број стубова у колони као ни њихову интерколумнију. Стубови су могли бити повезани полукружним луковима једнако од опека, на које се ослањао кровни покривач. Код провинцијских базилика у византијском царству Јустинијановог доба, па и на Балкану у VI столећу, као резултат развијене градитељске технике, најчешће су били засведени олтарски простор и бочни бродови, док је главни брод носио дрвену кровну конструкцију.⁴⁰

Начин зидања базилике препознатљив је за византијску градитељску праксу.⁴¹ Темелјну супструкцију чини малтерни шут на који је саграђен

³⁹ Четрваста стубови зидани од опека раздвајају и централни брод од бочних и у базилици у Ђурлини – М. Ракоција, *Палевизантијска базилика у Ђурлини и генеза куполних цркава*, Ниш и Византија XVI, Ниш 2018, 122.

⁴⁰ R. Kratuhajmer, S. Ćurčić, *nav. delo*, 275-280.

⁴¹ В. Кораћ, М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд 1998, 142.

Сл.9а Кршевица, црквени комплекс, поглед са југозапада

Fig. 9a Krševica, church complex, view from the southwest

темељ од великих камених блокова са фрагментима опека везивани хидростатним малтером.⁴² Следи доњи део зидова од лепо клесаних масивних камених блокова на које се ослањају водоравни редови опека са широким малтерним спојницама. Навише, масивни зидови (1м) су грађени наизменично од појаса који чине већи правоугаони тесани камени блокови и широк појас од 5-8 хоризонталних редова опека (34x26x5 уз мања одступања), повезани малтером (*opus mixtum*). Начин зидања у *opus mixtum* са појасом од најчешће око 5 реда опека које се наизменично смењује са појасом од камених блокова препознатљив је за градитељство Константинопоља у V-VI веку, који прихвата провинција и среће се и касније у целом византијском царству.⁴³ Захваљујући откривеном обрушеном делу свода можемо закључити да су сводови, лукови и стубови зидани искључиво опеком (*opus latericium*). (сл.10)

Око базилике се простирала стаза од које је уз североисточни угао откривена стабилна правилно оивичена малтерна површина (ширине

⁴² Т. Чершков, *Теренски дневник*, 2007. Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш.

⁴³ С. Mango, *Architettura bizantina*, Venezia 1974, 11; В. Кораћ, *Белешке о начину рада византијских клесара у XI веку*, у: *Између Византије и Запада*, Београд 1987, 49; Б. Алексова, *Епископијата на Брегалница*, Прилеп 1989, сл. 93.

Сл.10 Темелји апсиде и начин зидања северног брода базилике поглед са севера

Fig. 10 Foundations of the apse and masonry technique of the north aisle of the basilica, view from the north

око 1м) са лепо обликованим одливним каналом за воду.⁴⁴ Ова стаза која се простирала око целе базилике, по свој прилици била је прекривена каменим плочама на начин својствен репрезентативним грађевинама.

Базилика је зналачки пројектована од правилних облика и тачно смишљеном симетријом. Ово је дело искусног неимара и добрих занатлија, који су, по свој прилици са ових простора чију су јаку градитељску традицију наследили као неодвојив део сопственог знања. Зидарски поступак умногоме се везује за једновремену Ђурлинску базилику и показује велику блискост са архитектуром Јустинијане Приме (Царичин Град).⁴⁵

Треба приметити на који начин су осмишљене откривене апсиде базилике у Кршевици. Масивни и продужени бочни зидови обе апсиде (анта) шири су од зида наоса и стилобата, у потпуности су идентичне са решењем које видимо код базилике у Ђурлини. Ово запажање захтева одговор због чега се градитељ одлучио да пројектује овако масивне продужене зидове олтарског простора. Масивни, тиме и стабилни

⁴⁴ Т. Чершков, *Фото дневник са археолошких ископавања*, стр. 61, Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш.

⁴⁵ В. Кондић, В. Поповић, *Царичин град - утврђено насеље у византијском Илирику*, Галерија САНУ 33, Београд 1977, 31; S. Ćurđić, *op. cit.*, 227; М. Ракоција, *Палеовизантијска базилика у Ђурлини и генеза куполних цркава*, Ниш и Византија XVI, Ниш 2018, 121-134; Исти, *Место импост капитела из базилике у Ђурлини у еволуцији јонских импост капитела и делатност палеовизантијске скулпторске радионице у Нишу*, Ниш и Византија XV, Ниш 2017, 89-104.

бочни зидови олтарских апсида (деб. 2м), заједно са споља петостраним апсидама (деб. 1м), били су статички сигуран ослонац за од тешких опека начињене полукалоте апсида и полуобличасте сводове источног травеја у предапсидалном простору. То потврђује преполовљен велики блок од опека у облику благог лука затечен обрушен у унутрашњости северне апсиде испред синтроноса. Радијално сложене опеке које формирају благи лук, указују да је овај блок најпре могао припадати полобличастом своду предапсидалног простора или полукалоти апсиде. Нема сумње да је источни део базилике био засведен, док незнамо да ли је остатак цркве био засведен или пре, прекривен дрвеним кровом што је било уобичајено.

Базилику чини најшири средњи брод са највећом апсидом, и откривен северни бродови који се завршава нешто мањом апсидом уз претпоставку да је постојао и једнак источни брод (пастофорије), тако да су служиле са северне стране као протезис са синтроносом, а са јужне стране археолошки непотврђен ђаконикон. Бродове базилике одвајале су колонаде повезане луковима који су се ослањали на опеком зидане стубове правоугаоног пресека.⁴⁶ Дубоко светилиште је било засведено док је остали део цркве вероватно био прекривен дрвеним кровом.

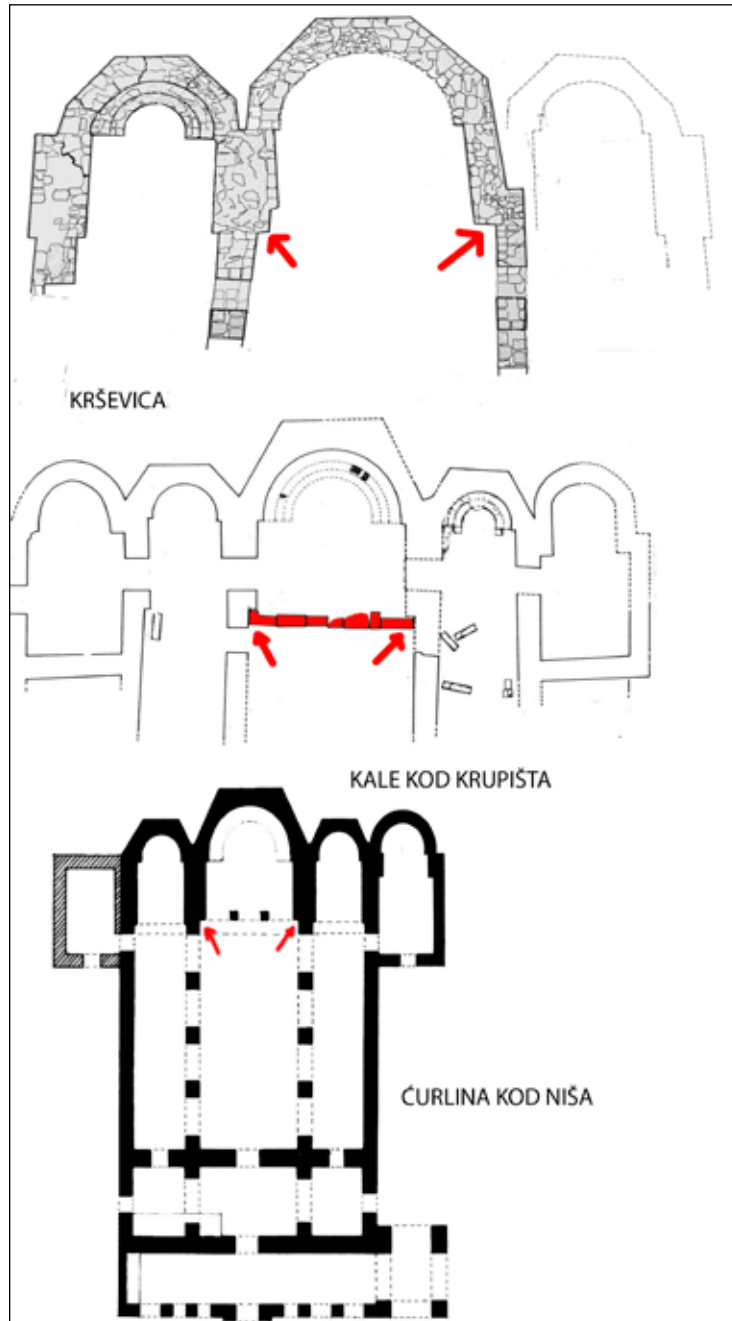
Базилика у Кршевици може се одредити у најчешће рановизантијске цркве средње величине чија би ширина могла бити око 25м што је стандардно за V-VI. век. Њене архитектонске посебности издвајају је из групе уобичајених рановизантијских тробродних базилика. За дефинисања изгледа базилике од значаја су затечени невелики фрагменти камене пластике.

У централној апсиди смештен је презвитеријум ширине 6,50м. Приликом изградње средњовековне цркве у олтарском простору, треба претпоставити, уништени су трагови могућег синтроноса, пода и олтарне преграде. Ипак, постоје индиције које упућују на место где је стајала олтарна преграда као и архитектонски фрагменти који су могли припадати канцелој прегради. Збор разлике у дебљини бочних зидова олтарског простора који су шири од стилобата колонада бочних бродова који се на њих наслањају, формирају се наспрамни испусти. Наспрамни испусти у виду зубца на северном и јужном зиду предодређени су за учвршћивање олтарне преграде. Олтарна преграда је могла бити постављена на крају апсидалних анта (*antae*) централне апсиде где се формирају наспрамни усеци. (сл.11)

Да је тако потврђује канцелна преграда откривена *in situ* у катедралној базилици са мартиријумом у месту Кале (Северна Македонија) из VI века. Овде је олтарна преграда углављена у једнаке испусте у северном и јужном зиду централног брода какве видимо у Кршевици.⁴⁷ На крају апсидалних анта у наспрамним усецима који се формирају наслањањем стилобата и првих стубова колонада, постављена је олтарна преграда и у

⁴⁶ Зидани ступци се јављају у рановизантијском периоду као једноставнији и јефтинији метод него клесање каменних стубова - В. Кораћ, М. Шупут, *Архитектура византијског света*, Београд 1998, 119.

⁴⁷ Б. Алексова, *Епископијата на Брегалница*, Прилеп 1989, сл. 103.

Сл.11 Упоредно сагледавање места где је била олатна преграда
Fig. 11 Comparative view of the location of the former altar screen

базилици у Ђурлини код Ниша,⁴⁸ коју чине сиво-зелени гранитни стубови.⁴⁹ Нема сумње да су и у Кршевици ови испусти служили за учвршење канцелне преграде. На овом месту постављен канцел био би удаљен 7м од лука апсиде, што је уобичајена раздаљеност за једновремене базилике сличних димензија. У Кршевици, Крупишту и Ђурлини на крају апсидалних анти у наспрамним усецима углављена је олтарна преграда, чије делове смо препознали у откривеним фрагментима приликом археолошких ископавања.⁵⁰ У плитком рељефу обрађена је плутеја (парапетна плоча) и мањи импост капител са представом крста, по свој прилици оба фрагмента са камене олтарне преграде.

Канцелној плочи вероватно је припадао фрагменат камене плоче дебљине 10см са тракасто профилисаним странама (30x29x10см) и у рељефу изведеним конусно усеченим повијеним листовима акантуса.⁵¹ Унутар лука су трочлани листови акантуса са средњим усправним оштрим копчастиим листом и бочним повијеним листовима који својим распоредом подсећају на крин. Листови су профилисани дубоким жљебом у средини. Рељефна двотракаста лучна трака са конусно клесаним рубовима, обавија се око

Сл. 12 а) фрагменат парапетне плоче са олтарне преграде; б) фрагменат импост капитела са олтарне преграде

Fig. 12 а) Fragment of a parapet slab from the altar screen; б) Fragment of an impost capital from the altar screen

⁴⁸ Ова посебност је примећена и сагледана као манир базилика из времена првог бугарског царста, ипак саграђена пре IX века – Н. Чанева-Дечевска, *Црковната архитектура на првата бугарска држава*, София 1984, 40/41.

⁴⁹ М.Б. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 19/20; Ф. Каниц, *нав. дело*, 184/5, R. F. Hodinott, *Earl y byzantine churches in Macedonia and southern Serbia - A Study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*, London 1963, 195; М. Ракоција, *Палеовизантијска базилика у Ђурлини и генеза куполних цркава*, 121; Исти, *Манастири и цркве града Ниша*, Ниш 1998, 57-60; Исти, *Место импост капитела из базилике у Ђурлини у еволуцији јонских импост капитела и делатност палеовизантијске скулпторске радионице у Нишу*, 89-104.

⁵⁰ Т. Чершков, *Теренски дневник*, картони: Ц-1, Ц-2 - 12.8.2006; Ц-5 – 24.8.2006. Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш.

⁵¹ Уз сазнање да су слични транзени одвајали бродове, нашта подсећа и овај наш фрагменат

тролиста са доње стране. Троугласти одсечак који се формира у десном углу плоче испуњавају исте полукружне траке као део непрепознатљиве декорације. (сл.12)

Канцелна плоча је тачно геометријски организована унутар једноставног равног оквира. Повијени листови акантуса чији облик прати један жљоб, подсећа на јустинијаново раздобље,⁵² тако да се овај мотив може одредити у средину VI века, док груба израда је рукопис локалног каменоресца. Био је узидан као сполија са унутрашње стране јужног зида средњовековне цркве.⁵³

Фрагмент импост капитела једноставног тектонског облика, једнако малих димензија (31x29x16см), могао је припасти стубу на олтарној прегради или циборијуму. Декорисан је са предње закошене стране рељефно изведеним једнакокравим грчким крстом са проширеним и профилисаним хастама. Крст је обрубљен урезаном линијом која прати облик хасти. На основу аналогија може се приписати средини VI века, односно јустинијановој епохи.⁵⁴

Откривена су два мања фрагмента камене пластике недефинисаног облика са нејасном полукружном плитком рељефном декорацијом, на једном се препознаје розета. Техника и стил припадају рановизантијским провинцијским мајсторима.

Камени рељефни украси откривају намеру градитеља да се грађевина украси пластиком завидног занатског нивоа. Фрагменти скулпторске декорације припадају VI веку, док њихова груба израда указује на руке вештог локалног занатлије. На основу малих димензија откриваних фрагмента камене декорације, могу се приписати архитектонској декорацији олтарне преграде. Канцелна ограда била је израђена од камених плоча које раздвајају стубови са импост капителом, што је уобичајено за VI век и рановизантијске базилике.

Једна од архитектонских неуобичајености јесте и тростепени синтронос у северној апсиди олтарског простора. Тешко је објаснити да литургијској опреми ове базилике припада и полукружна степенаста свештеничка клупа (*synthronon*) дуж зида северне апсиде. У складу са захтевима литургије синтронос се смешта на уобичајено место уз лук централне апсиде. Мишљења смо да је синтронос постојао у апсиди централног брода али је уништен приликом изградње средњовековне

⁵² И. Николајевић Стојковић, *Рановизантијска архитектонска декоративна пластика у Македонији, Србији и Црној Гори*, Београд 1957, 29.

⁵³ Теренски дневника. Археолошко налазиште црква Св. Тројице на сеоском гробљу у селу Кршевица, СО Бујановац, 12.08.2006, Новембар 2007, Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш.

⁵⁴ Капител сличних димензија са једнако изведеним крстом откривен је у тробродној базилици на локалитету Горица код Винеце (Северна Македонија) и у базилици „Б“ у Доклеји одређени у прву половину 6. Века. – И. Николајевић Стојковић, *nav. delo*, сл. 28; С. Филипова, *Архитектонска декоративна скулптура во Македонија 5-6 и 11-12 век*, Скопје 1997, 35, ТХЛ 2а.

Сл.13 Северна олтарска апсида, поглед одозго

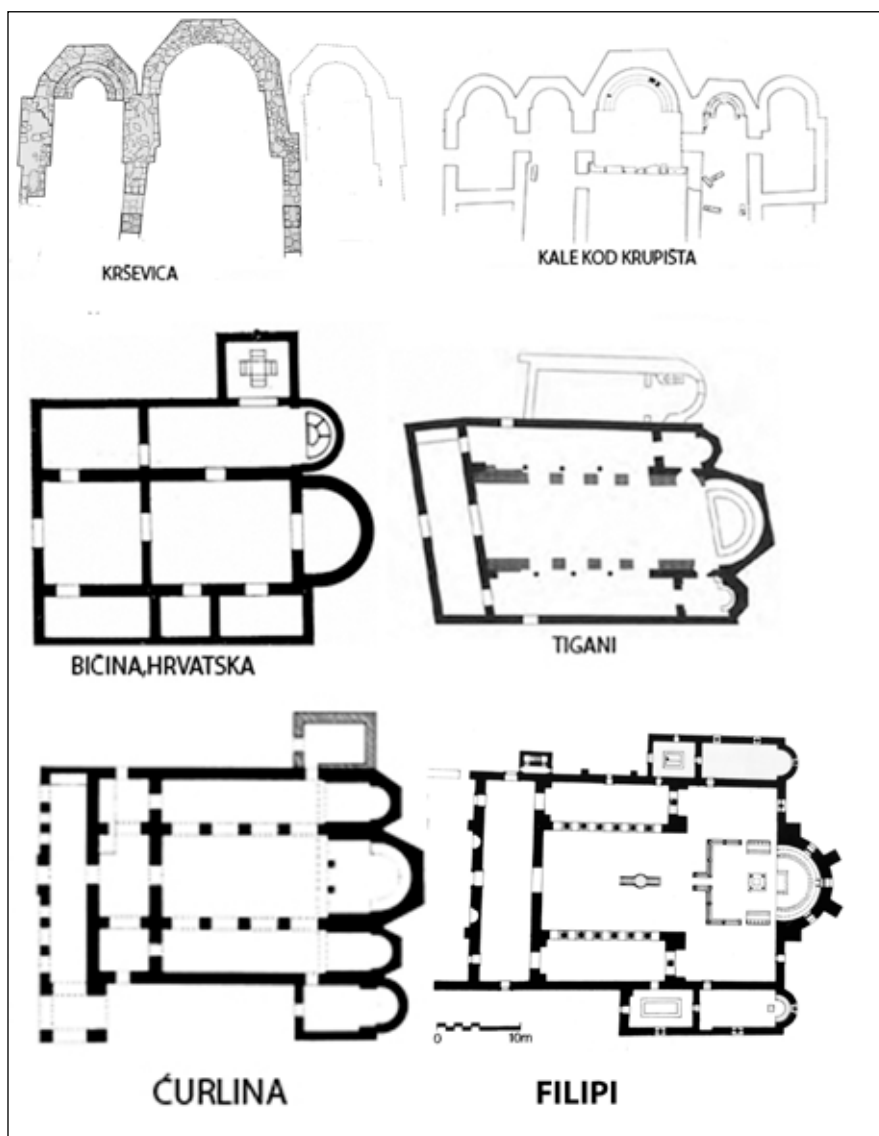
Fig.13 North altar apse, view from above

цркве. Ако је тако остаје питање зашто су степенице за свештенство саграђене и у северној апсиди за којом у складу са литургијским захтевима није било потребе. (сл.13)

Ово на први поглед јединствено решење затичемо у нешто другачијим уметничким околностима у Хрватској код цркве у Бичини код Вране (IV-VI век) са скоро идентичном осномом са базиликом у Кршевици, где је синтронос у северној апсиди уз коју је прислоњена крстионица, централна апсида је без синтроноса док се јужни брод завршава без апсиде.⁵⁵ У Бичинама са северним бродом комуницира уз спољни зид прислоњена крстионица а синтронос је могао бити у служби ритуала крштења и контакта новокршеног (неофит) са свештеником на клупи, чиме би се могло објаснити присуство синтроноса у северном броду цркве у Бичини.

У Кршевици, где нема конструкције која би се могла протумачити као баптистеријум, изградња синтроноса у северном броду базилике може се оправдати претпоставком да су у северном броду биле смештене мошти (реликвије) мученика па се ту служила литургија у посебним приликама у време обележавања сећања на мученика. Северна апсида са конструкцијом тростепеног синтроноса могла је истовремено служити за литургијску

⁵⁵ D. Rendić-Miočević, *Salonitana christiana (II) „basilica Occidentalis“ u tipologiji ranokršćanske arhitekture Ilirika*, Зборник Народног музеја Београд IX-X, Београд MCMLXXIX, 93, sl. 3.

Сл.14 Упоредно сагледавање базилика са мартријумом у бочним апсидама са синтроносом - базилика мартријум

Fig.14 Comparative view of the basilica with the martyrium in the side apses with the syntronos - the basilica martyrium

службу у славу мученика и за обред проскомидије. Овакво преклапање функција се јавља у црквама широм Медитерана још од IV-V века и али и низ цео средњи век.⁵⁶ (сл.14)

⁵⁶ G. Babić, *Les chapelles annexes des églises byzantines. Fonction liturgique et programmes iconographiques*, Paris 1969, 9-10.

Наши размишљање потврђује базилика са мартријумом на Калеу код Крупишта (северна Македонија). Овде, у апсидалном простору јужног брода смештен је мартријум. Мартријум чини у средини апсидалног простора уздигнута равна платформа са балдахином (вис. 0,80м) коју са источне стране окружује уз унутрашњи зид апсиде двостепена конструкција налик синтроносу. Источна страна уздигнуте платформе је полукружно обликована ради лакшег опхода. На тај начин је настао *ambulacrum* (деамбулаториум).⁵⁷ Ово исправно запажање проф. Благе Алексове подупреће скоро идентичним решењем са базиликом у Крупишту које видимо унутар јужне апсиде (ђаконикон) базилике „Б“ у Филипима, и она из VI века.⁵⁸ У Филипима северна апсида је вероватно служила као крстионица.⁵⁹ Улога јужне апсиде са синтроносом није разматрана, али је њена сличност са проскомидијом у Кршевици јасно видљива. Наметљива је сличност са базиликом у Тигани (Пелопонез) из краја VI или почетак VII века која, слично са базиликом у Крупишту, има у ђаконикону уз лук апсиде банак у виду синтроноса. Присуство банка се може објаснити због потребе пресвлачења. Чини се да улога банка на овом месту није тако једноставна, па би је требало детаљније анализирати. И базилика у Тигани својим планом подсећа на катедралу Јустинијане Приме, а тиме и на базилику у Кршевици.⁶⁰ И код тробродне базилике у Ђурлини за бочне просторије уз пастофорије се претпоставља да су биле капеле посвећене мученицима.⁶¹ У тако осмишљеним мариријумима у Кршевици, Ђурлини, Крупишту, Тигани и Филипима, уздизао се култ мученика.

У Кршевици, за разлику од Крупишта, овде тростепени синтронос је саграђен у апсидалном простору северног брода. По свој прилици синтронос је, као код наведених примера, био део конструкције мартријума који је овде био смештен. Под је прекривен неједнаким али правилним зеленим каменим плочама, које су делом повађене испред синтроноса не остављајући могућност да размотримо постојање уздигнуте платформе са циборијумом, али су доприносили свечаном карактеру овог простора.

Треба приметити наспрамне рупе (око 20x20см) испред синтроноса у поду северне апсиде, чији су зидови фланкирани фрагментима опека, једна уз северни зид поред нише, друга уз зид јужног брода одмах уз први отвор у интерколумнији који води у централни брод. Својим обликом указују да су служиле за углављивање дрвених греда. Као да је једног тренутка северна пастофорија била преграђена и затворена дрвеном преградом. То би ишло у прилог двојне функције ове просторије. И дрвена преграда, свакако раскошна, још једном је издвојила и подвукла

⁵⁷ Б. Алексова, *Епископијата на Брегалница*, 90-92, сл.102,103.

⁵⁸ F. Lemerle, *Philippe et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, album, Paris 1945, plan. LII-LIII.

⁵⁹ S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans. From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven and London, 2010, 207/8, fig.214.

⁶⁰ Величине око 25 x 36м, може се сврстати у цркву средње величине, распоредом подсећа на епископску базилику у Јустиниани Прими. - S. Ćurčić, *op.cit.*, 261/2, fig.277.

⁶¹ *ibidem*, 227.

значај просторије где су почивале мошти светитеља. Ова преграда је у складу са старим литурским правилом које је поштовано у провинцији, одвајала народ од свештенства.⁶² Северна апсида у Кршевици вероватно је изгледала, свакако много скромније, као јужна апсида у Базилици „Б“ у Филипима која има синтронос можда са опходом, часну трпезу (циборијум?) и олтарну преграду. (сл.15)

Тиме смо подупрли наш став да је апсидални простор северног брода са синтроносом део строја који је чинио мартријум. Базилика у Кршевици, као и базилике у Крупишту, Тигани, Филипима и Ђурлини, је црква-мартријум где су почивале мошти мученика у бочној пастофорији. Код цркве-мартријум посвећене XV тивериополских мученика у Струмици са једнако решеним троапсидним олтарским простором, гробница мученика налази се у централном делу наоса испред олтарске преграде.⁶³ Базилика у Кршевици је култна црква-мартријум која није саграђена изнад гроба мученика који је страдао за Христову веру, већ су у њу донешене и чуване мошти или реликвије угледног и већ славног светитеља (мученика), чије име никада нећемо сазнати.

То што је у северној апсиди саграђен синтронос као део конструкције за потребе мартријума, видели смо, не искључује изградњу седишта за свештенике и у централној апсиди. Прихватићемо претпоставку да је у централној апсиди синтронос уништен приликом изградње средњовековне цркве, тако да није археолошки констатован. Епископска седишта или патријаршијске цркве имале су у главној апсиди синтронос. Свакако да нису све базилике биле епископска седишта, посебно оне мање. Наша базилика својим димензијама, стилем и градитељским слогом не разликује се од рановизантијских катедралних цркава средње величине. Зато, у будућим систематским археолошким истраживањима, у њеном окружењу треба очекивати у оквиру епископског комплекса пратеће објекте као што су крстионица и епископски двор.

Црква у Кршевици, као у Ђурлини, Крупишту, Јустинијани Прими, настале су када је на источној страни формирано троделно светилиште.⁶⁴ Ђаконикон и проскомидија који су фланкирали нартекс, у VI веку се премештају поред олтара, имајући увек правоугаони облик са апсидом на истоку. Захваљујући једновременим литургијским променама дошло је до скраћења Великог входа (улаза) – пренос хлеба и вина,⁶⁵ и другачијег

⁶² На грчком истоку до 5. века у складу са захтевима литургије олтарски део и главни брод углавном је припадао свештеницима, а бочни бродови и галерије верницима - R. Kratuhajmer, S. Ćurčić, *nav. delo.*, 101.

⁶³ Б. Алексова, *Loca sanctorum Macedoniae-култ на мартирите во Македонија од IV до IX век*, Скопје 1995, 162-164, сл. 64.

⁶⁴ М. Ракоција, *Палеовизантијска базилика у Ђурлини и генеза куполних цркава*, 131/2.

⁶⁵ Велики вход (улаз) пре литургијских промена, епископи и свештеници уносе Јеванђеље и елементе Евхаристије припремљене у споредним просторијама на западу поред улаза – од егзонартекса па кроз главни брод до олтарског дела - R. Kratuhajmer, S. Ćurčić, *nav. delo.*, 10.

односа према институцији остављања хране у цркви.⁶⁶ Сада, на исток пресељени протезис (πρόθεσις) и ђаконикон (διακονικόν), северно и јужно од презвитериума, образују троделни олтарски простор.⁶⁷ Истраживања Сотириуа показала су да су се ове литургијске промене, које су се видно одразиле на архитектуру храмова, догодиле у време Јустина II, око 572 - 574. године. Према Ђ. Стричевићу, између осталих, узимајући за пример базилику у Турлини и епископску базилику у недалекој Јустинијани Прими, скоро пола столећа старије од оних које је анализирао Сотириу, показују да се пресељење ђаконикона и проскомидије поред олтара морало догодити раније, око средине VI столећа.⁶⁸ То је време када је саграђена базилика у Кршевици која је скоро идентична са базиликом у Турлини и катедралом у Јустинијани Прими.⁶⁹

Наведене појединости, од начина зидања до архитектонских облика, првенствено откривају велику сличност базилике у Кршевици са базиликом у Турлини. Анализирајући архитектонске особености методом упоређивања, најближе аналогije препознали смо у једновременој епископској базилици у Јустинијани Прими, затим у базилици на локалитету Кале код Крупишта, код цркве-мартријум посвећене XV тивериополских мученика у Струмици, црква у Пирдопу (Бугарска), са базиликом у Тигани (Пелопонез) из краја VI или почетак VII века, затим са базиликом Текла у Меријамлику на киликијској обали из касног IV века, као и са базиликом „Б“ у Филипима из VI века.

Оно што су архитектонске особености базилике у Кршевици по чему је јединствена и другачија од наведених су петостране апсиде какве нисмо нашли на једновременим рановизантијским храмовима, затим непостојање непосредне комуникације између централне апсиде (протезис) и пастофорија, као и неочекивано смештен синτροнос у апсиди северног брода (проскомидија). Истражујући због чега је синτροнос у бочној-северној апсиди, дошли смо до закључка да је синτροнос на овом месту део строја за потребе уздицања кулат мученика и да је упитању култна базилика, црква-мартријум у којој су чуване мошти непознатог мученика. Ове посебности не издвајају је из наведе скупине тробродних базилика које заједно припадају истој провинцијској архитектонској и градитељској

⁶⁶ М. Ракоција, *Рановизантијска гробница на свод код села Клисуре поред Ниша и кратак осврт на проблем засведених гробница*, Ниш и Византија-зборника радова II, Ниш, 2004, 148-151.

⁶⁷ Ђ. Стричевић, *Ђаконикон и протезис у ранохришћанским црквама*, Старинар, Нова серија IX-X/1958-1959, Београд 1959, 61-65.

⁶⁸ Ђ. Стричевић, *нав. дело*, 59, 61, 62. У новије време има мишљења да се то на Балкану догодило и касније, на основу археолшких подата коју откривају да у VI веку на Балкану литургијски обред није захтевао помоћно просторије за светилиште – Y. Varalis, *Prothesis and diakonikon: Searching the original concept of the subsidiary spaces of the Byzantine Sanctuary*, in: A. Lidov (ed.) *Hierotopy. Creation of sacred spaces in Byzantium and medieval Russia*, Moscow 2006, 286, 293.

⁶⁹ Има мишљења да троделни олтар не може бити основа за тачно датовање ранохришћанске базилике – Д. Василева, *По вaпpocи за тpидeлния олтар в раннохришћанските базилики*, ГСУ ИФ, специалност Археология I, (1994), Софија 1999, 118.

Сл.16 Поглед на базилику (VI век) и средњовековну цркву (XIV век)

Fig.16 View of the basilica (6th century) and the medieval church (14th century)

школи. Видели смо да је локално архитектонско наслеђе од значаја за разумевање архитектонских облика наше базилике. Базилику у Кршевици треба сместити у процес осмишљавања литургиске праксе која у ово време није коначно обликована, тиме и у развој провинцијске архитектуре која обједињује још увек живо сећање на локално архитектонско наслеђе са актуелним достигнућима једновременог градитељства у престоноци и Солуну.

Српска средњовековна црква Св. Тројице

Средњовековна црква Св. Тројице саграђена је унутар олтарског простора средњег брода рановизантијске базилике.⁷⁰ Простирање зидова старије грађевине непосредно је утицало на основу млађе цркве чији се градитељ прилагођавао затеченом стању. Саградио је једнобродну цркву са невеликим наосом и једновременом припратом исте величине коју од наоса одваја зид од правилно клесаних блокова камена са отвором за врата уоквирен лепо обрађеним довратницима и каменим прагом. Тространа апсида и рамени зидови непосредно леже на опекама петостране апсиде средњег брода базилике покривши олтарни и предолтарни простор. Бочни зидови средњовековне цркве простиру се паралелно са северним и јужним зидом средњег брода базилике и почивају на темљној супструкцији од ломљеног камена. Њихиво зидање је настављено грубо клесаним каменим блоковима различите величине са лепо обрађеним угаоним блоковима, уз местимичну употребу опека. Камен је сига и пешчар уз видљиву употребу

⁷⁰ Црква је укупана у односу на данашњи ниви терена за око 1м. Укупне димензије: 11x5м, наос: 5x5м, апсида сачуване висине ид око 2м – Т. Чершков, А. Алексић, *нав. дело*, 129.

грађевинског материјала са базилике. Везивни материјал је крупнозрнасти кречни малтер. У припрати је затечен камени саркофаг са правоугаоним усеком за углављивање крста, какве видимо и око цркве Св. Ђорђа у Старом Нагоричану.⁷¹ (сл.16)

Складне пропорције правоугаоне основе храма и једноставна схема унутрашњег простора су основне одлике цркве Св. Тројице. На истоку наоса је олтарска апсида споља трапезасто троугласт а изнутра полукружна и у североисточном углу тачно обликована лучно надвишена ниша уоквирена педантно клесаним блоковима камена која врши функцију проскомидије.⁷² Због скученог простора олтарске апсиде треба претпоставити да је унутара олтара часна трпеза била прислоњена уз лук источног зида. У таквом олтарском простору није се могло проћи између часне трпезе и лука апсиде, што упућује на то да се у овој цркви првенствено вршила молитва за заупокојене.⁷³ Таква олтарска апсида уз чињеницу да је саграђена на старом гробљу недвосмислено потврђује да је упитању мања гробљанска црква. Полукалота апсиде је једног тренутка обрушена и замењена великом каменом плочом која лежи на неколико хоризонталних редова опека са којима завршавају странице апсиде.

Археолошки није констатована олтарска преграда. Могао је да буде зидани иконостас као у другим малим црквама ове области, најближе у цркви Св. Богородице на Вражијем Камену, али и другим храмовима из око средине или друге половине XIV столећа.⁷⁴

Спољни зидови апсиде обрађени су на византијски начин наизменичним редовима опека и лепо тесаног и прецизно обликованог камена, препознатљив за грађевине настале у XIV веку и српсковизантијску школу. Апсида је зидана блоковима камена (пешчар и сига) који су тачно класани тако да непосредно налажу један на други на начин да између њих нема фуги. Фуге постоје од хидростатног малтера (око 2,5см) између камена и опека (око 4-5см). Странице апсиде оживљене су слепим аркадама које почивају на угаоним лезенама формирајући плитке степенасто профилисане нише. У дну средишње аркаде је мали прозорски отвор. Плитка једноступена тракаста профилијација која уоквирује нише, изведена је у камену занатски префињене обраде. Изнад олтарског прозора и у нивоу почетка лука ниша, протеже се један ред опека. Архиволте све три нише надвисује лук од једног реда хоризонталних опека. Унутрашњост ниша на бочним странама оживљена је опекама које образују слово „Т“.

⁷¹ Од покретног материјала пажњу заслужује минђуша и игле укоснице које су прелиминарно датоване у 15-16. век. - Т. Чершков, Дневник, 2007, картони Ц-1,3,4,5,6,9, Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш.

⁷² У дневнику археолошких ископавања није констатована ниша ђаконикона. На фотографију коју сам начинио 1998. године има индиција да је постојала и ниша ђаконикона.

⁷³ Р. Љубинковић, *Црква Св. Николе у Станичењу*, Зограф 15, (Београд 1984), 78.

⁷⁴ М. Ракоција, *Црква Свете Богородице на Вражијем Камену*, Саопштења XIX, (Београд 1983), 87, сл. 8,8. Више примера код С. Габелић, *Челопек. Црква Св. Николе (XIV и XIX век)*, Београд 2017, 35. Са наведеним примерима.

Сл.17 Апсида средњовековне цркве

Fig.17 Apse of a medieval church

Хоризонтални ред опека са тростране апсиде прелази и на рамене зидове цркве. Посебно су правилно клесани и складно обликовани угаони правоугаони блокови. Везивни материјал је хидростатни малтер. (сл.17)

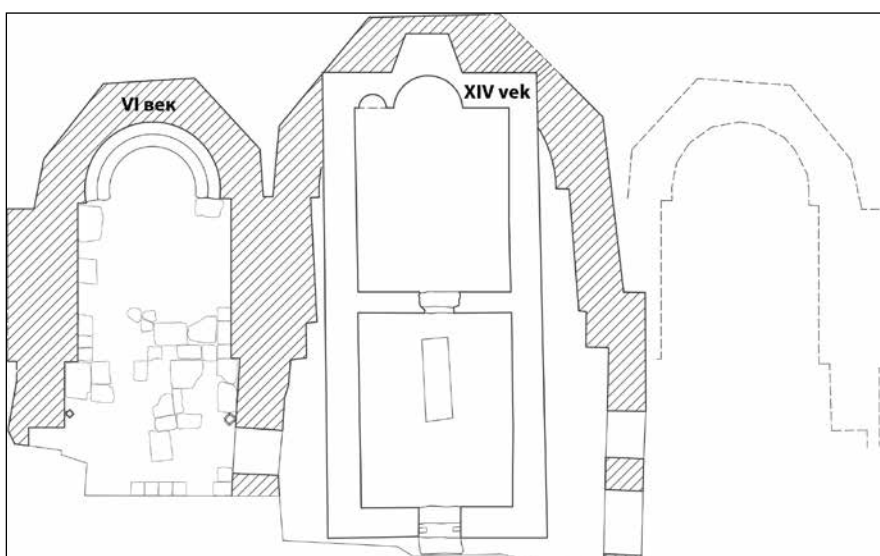
Овакав начин зидања настао је због конструктивних разлога, где се нивелисање неравних камених редова опеком добија на стабилности објекта.⁷⁵ Временом, захваљујући прецизно клесаним каменим блоковима који су се лепо уклапали, конструктивни разлог се губи и употреба опека постаје препознатљив декоративни мотив за споменике издвојене као српско-византијска група. На такав начин, педантно и прецизно клесаним каменим блоковима, на начин да се једва виде линија њиховог спајања, обрађена је спољашност апсиде цркве Св. Тројице у Кршевици, декоративно оживљени хоризонталним редовима црвено печених опека и фугом од хидростатног малтера. Градитељ се послужио лепотом да још једном укаже на значај апсиде стварајући један живописан ефекат од црвене опеке, жућкасте боје камена и ненаметљиве пластике у виду степенасто профилисаних ниша на чијим луковима се још виде трагови црвене боје која је имитирала опеке.⁷⁶ Везивни материјал је црвено тониран

⁷⁵ А. Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1953, 132.

⁷⁶ Бојење камена или малтера црвеном бојом је одраз тежње за допунском полихромном обрадом фасада као део традиције византијског градитељста и резултат утицаја Цариграда – П. Миљковић-Пепек, *Црквата Св Никита во Скопска Црна Гора како историско-уметнички споменик*, у: *Споменици I*, Скопје 1975, 380; М. Марковић, *Св. Никита код Скопља*, Београд 2015, 84 (са литературом).

Сл.18 Средњовековна црква Св. Тројице XIV век, поглед са запада
 Fig.18 Medieval Church of the Holy Trinity, 14th century, view from the west

Сл.19 Кршевица, црквени комплекс, цртеж
 Fig.19 Krševica, church complex, drawing

хидростатни малтер који једнако доприноси колористичком ефекту. Тако је настала особена игра боје, светлости и сенки као допринос декоративности апсиде подвлачећи њен значај. Градитељ цркве Св. Тројице је поштовао градитељско наслеђе у керамопластичној декорацији која је од првих

деценија XIV века омиљена у српском црквеној декорацији.⁷⁷ Овакав начин обраде апсиде има доста паралела на српским црквама настале око средине XIV века на подручју Северне Македоније.⁷⁸ На простору јужне Србије налазимо паралеле које се огледају у наглашеној керамопластичној декорацији лука апсиде, какву видимо на цркви Св. Богородице на Вржијем Камену код Трговишта,⁷⁹ црква Св. Николе Младог у селу Бублица код Прокупља и Латинској цркви код Житорађа, све из око средине или друге половине XIV столећа.⁸⁰ Обликом, димензијама и градитељским слогом сачувана апсида Кршевичке цркве најближа је апсиди на цркви Ваведења Богородице у Липљану из треће деценије XIV столећа, задужбина непознатог српског властелина.⁸¹ Као црква у Кршевици, Ваведењска црква у Липљану саграђена изнад апсидалног простора средњег брода рановизантијске базилике (V-VI век).⁸²

Полихромно обрађена апсида цркве на Св. Тројице у Кршевици, директно се везује за споменике српсковизантијске школе, преко којих је у наше крајеве у XIV веку продрла техника византијских градитеља. Поштујући прихваћену праксу овог времена, на цркви Св. Тројице уз керамопластичну декорацију, наглашен је полихромни ефекат на олтарској апсиди. Таква једновремена решења, чији је извор Солун који се ослања на престоничка остварења, распрострањена су на простору Северне Македоније и јужне Србије, видимо и на цркви Св. Тројице у Кршевици која је саграђена у другој половини XIV столећа.

Цркви Св. Тројице у Кршевици припада новосагледаној скупини невеликих једнобродних цркава са наглашеном керамопластичном декорацијом апсиде као скромни чувари тековина славних цркава српсковизантијске група. Настале су на измаку српсковизантијске школе и наговаштавају моравско градитељство.⁸³ Определује се око средине и у другу половину XIV столећа као и друге сродне цркве груписане на простору јужне Србије.

У наосу је затечен саркофаг без украса исклесан из једног комада камена у облику ковчега са конусним странама и нешто дужом равном плочом са правоуганом рупу при врху за углављивање крста. Да би утисак

⁷⁷ Г. Суботић, *Керамопластични украс*, у: Историја примењене уметности код Срба I, Београд 1977, 48-49.

⁷⁸ В. Кораћ, *Споменици монументалне српске архитектуре у XIV веку у Повардарју*, Београд 2003; С. Габелић, *нав. дело*, 38/9 – са литературом.

⁷⁹ М. Ракоција, *Црква Свете Богородице на Вржијем Камену*, 81-108.

⁸⁰ Н. Ракоција, *Средњовековна црква Св. Николе Младог у селу Бублица код Прокупља*, Ниш и Византија XXIII, Ниш 2025, 293 – 304.

⁸¹ Каталог изложбе, *Липљан у средњем веку: властелинска црква у граду Црква Ваведења Богородице у Липљану*, Београд 2014, 23-31.

⁸² Р. Љубинковић, *Истраживачки и конзерваторски радови на цркви Ваведења у Липљану*, *Зборник заштите споменика културе X*, (Београд 1959), 70-91; С. Вученовић, *Испитивања и конзервација архитектуре*, *Зборник заштите споменика културе X*, (Београд 1959), 94-95.

⁸³ В. Кораћ, *Споменици монументалне српске архитектуре XIV века у Повардарју*, Београд 2003, 13.

био коплетан на подужним странама је канал који визуално пружа утисак плоче која лежи на ковчегу. Грубо и тачно обликовање саркофага дело је локалног каменоресца. Од крста који је некад био углављен у саркофаг сачуван је део левог хоризонталног и цео вертикални крак. На вертикалној хасти су плитко усечена два латинска крста са проширеним крацима.

Импозантни саркофаг као да је рађен по угледу на саркофаге у којима су сахрањивани српски владари и високи клер.⁸⁴ Саркофаг као надземно видљиво обележје наслеђен је из античке Грчке и Рима, прихваћен у ранохришћанском раздобљу. У рановизантијском добу и низ цео средњи век византијски саркофази имају најчешће раван поклопац, чије облике преузима и средњовековна Србија.⁸⁵ У саркофагу није морало почивати тело као наслеђе антике, већ је полагано у земљу или зидану гробницу испод саркофага, у складу са хришћанским обичајем. (сл.18)

Монолитни камени блок скулпторски је обрађен у облику саркофага са отвором у који је углављен крст чији је део овде затечен, као надземно видљиво спомен обележје. Традиција саркофага код добростојећих појединаца у овој области живи све до XIX века, какве видимо у великом броју око цркве Старо Нагоричино. Саркофаг у Кршевици припада XIX веку. Привилегован добростојећи покојник био је сахрањен близу цркве, да би једног тренутка мештани преместили његов саркофаг унутар наоса гробљанске цркве који је служио за полагање покојника пре сахране. (сл.19)

Овај изузетно значајан сакрални комплекс у селу Кршевица код Бујановца, који чини рановизантијска базилика-мртиријум из VI века и изнад ње у XIV столећу саграђена српска средњовековна црква, заслужује да се детаљно истражи, подвргне конзерваторском третману и презентује. Пре тога, ради његове заштите од даљег девастирања, неопходно је простор на коме се простире сакрални комплекс прогласити за културно добро и ставити под заштиту Закона.

⁸⁴ Д. Поповић, *Средњовековни надгробни споменици у Дечанима*, у: Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 225.

⁸⁵ Д. Филиповић, *Саркофаг архиепископа Никодима у цркви Св. Димитрија у Патријаршији*, Зборник за ликовне уметности 19, Нови Сад 1983, 78-80.

Nadežda Rakocija

(Institute for the Protection of Cultural Monuments, Niš)

Miša Rakocija

(Retired university professor)

ARCHITECTURAL FEATURES OF THE EARLY BYZANTINE BASILICA AND THE SERBIAN MEDIEVAL CHURCH BUILT ABOVE IT IN THE VILLAGE OF KRŠEVICA

In an effort to preserve the walls of the old church, incomplete archaeological excavations (2006/7) were carried out, leading to a significant yet insufficiently studied and largely forgotten discovery. The excavations partially uncovered the eastern part of an Early Byzantine basilica, revealing that, during the Middle Ages, the Serbs built a small single-nave church above the apse area of its central nave — the present-day Church of the Holy Trinity.

The Early Byzantine Basilica

Available data from the archaeological research define the eastern section of the basilica, where two apses and the pre-apsidal area were cleared up to the beginning of the column bases that divided the central nave from the side aisles. In the east, two massive altar apses were uncovered — semicircular on the inside and pentagonal on the outside. The layout and relationship between the apses indicate that this was a three-aisled basilica with a triapsidal sanctuary.

The developed pre-apsidal area of the basilica is particularly interesting, featuring deep apses with no communication between them. This layout is similar to that seen in the basilica at Ćurlina, where there is also no passage between the diakonikon and the prothesis and the presbytery — perhaps a memory of early Christian traditions when the prothesis and diakonikon were located on the western side.

Along the arch wall of the smaller northern apse, the structure of a three-step synthronon was preserved. This representative, monumental synthronon follows the usual design for churches of that time, though it is unusual to find it in the apse of the northern aisle (prothesis), if we assume the central apse also contained one, as would be expected.

The central nave was separated from the side aisles by a massive stylobate with a colonnade of rectangular brick pillars.

The northern apse, with its three-step synthronon, could simultaneously have served for liturgical services honoring martyrs and for the proskomide ritual - a practice not uncommon in the 4th–5th centuries. The basilica at Krševica, like those at Krupište, Tigani, Philippi, and Ćurlina, was a martyrion church. Similar basilicas in Ćurlina, Krupište, and Justiniana Prima were built when the three-part sanctuary layout became standard in the mid-6th century.

These details reveal great similarities between the basilica at Krševica and the one at Ćurlina. The closest analogies can be found in the contemporary episcopal basilica at Justiniana Prima, the basilica at Kale near Krupište, the martyrion of the Fifteen Tiberiopolitan Martyrs in Strumica, the church at Pirdop (Bulgaria), the basilica at Tigani (Peloponnese) from the late 6th or early 7th century, the basilica of St. Thecla at Meriamlik on the Cilician coast from the late 4th century, and Basilica “B” at Philippi from the 6th century.

The architectural features that make the basilica at Krševica unique are its pentagonal apses — rare among Early Byzantine churches - the absence of direct communication between the central apse (prothesis) and the pastophoria, and the construction of a synthronon in the northern aisle's apse (proskomide). It was concluded that this synthronon served as part of the structure for venerating martyr relics, indicating that the building was a cult basilica - a martyrion church.

The Serbian Medieval Church of the Holy Trinity

The medieval Church of the Holy Trinity was built within the altar space of the central nave of the Early Byzantine basilica. Its three-sided apse and side walls rest directly on the brickwork of the pentagonal apse of the basilica's central nave, covering the altar and pre-altar area.

The polychrome-treated apse of the Church of the Holy Trinity in Krševica is directly linked to monuments of the Serbo-Byzantine school. Alongside the use of ceramic-plastic decoration, the apse features a pronounced polychrome effect. The church belongs to a newly recognized group of modest single-nave churches characterized by richly decorated apses — guardians of the traditions of the grand Serbo-Byzantine churches. These buildings, emerging around the mid- to late 14th century, herald the Morava architectural style and are concentrated in the region of southern Serbia.